

Kamol JUMAYEVA,
Qarshi davlat universiteti o‘qituvchisi
E-mail: kamolajumayeva90@gmail.com

Filologiya fanlari doktori, prof. T. Jumayev taqrizi asosida.

FUNCTIONAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE VOCABULARY OF THE WORK “DEVONI MIRZO”

Annotation

Using anthroponyms as an example, the article highlights the functional-semantic features of lexical units used in “Devon” by Muhammadrasul Mirza, who lived in Khorezm in the second half of the 19th - early 20th centuries., toponyms, military terms and zoonyms, it is explored that it is used as a function of expressive coloring and individual social-evaluative activity of poetic texts.

Key words: poetic speech, vocabulary, anthroponym, toponym, military term, zoonym, gazelle, mukhammas, stylistic coloring, lexicalization, emotional expressiveness.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЕКСИКИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ДЕВОНИ МИРЗО»

Аннотация

В статье на примере антропонимов выделены функционально-семантические признаки лексических единиц, употреблявшихся в «Девоне» Мухаммадрасула Мирзы, жившего в Хорезме во второй половине XIX - начале XX века, топонимов, военных терминов и зоонимов исследуется, что оно используется как функция экспрессивной окраски и индивидуальной социально-оценочной деятельности поэтических текстов.

Ключевые слова: поэтическая речь, лексика, антропоним, топоним, военный термин, зооним, газель, мухаммас, стилистическая окраска, лексикализация, эмоционально-выразительность.

“DEVONI MIRZO” ASARI LEKSIKASINING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan Muhammadrasul Mirzoning “Devon”ida qo‘llangan leksik birliklarning funksional-semantik belgilari antroponimlar, toponimlar, harbiy atamalar va zoonimlar misolida yoritilib, onomastik birliklar o‘z atash ma’nosidan chekinib, she’riy matnlarga ekspressiv bo‘yoq, individual sotsial-baho yuklash vazifasida qo‘llanganligi tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: poetik nutq, leksika, antroponim, toponim, harbiy atama, zoonim, g‘azal, muxammas, uslubiy bo‘yoq, leksikalizatsiya, emotsional-ekspressivlik.

Kirish. Muhammadrasul Niyozmuhammad o‘g‘li Mirzoning “Devon”i hijriy 1323 – milodiy 1905-1906-yillarda Umar xo‘ja Ibrohim xo‘ja tomonidan nasta’liq xatida ko‘chirilgan va 2698 bayt yoki 5396 misradan iborat ulkan nazmiy bayozdir. Mazkur 8912 qatorda qo‘llanilgan so‘zformalar miqdori 35133 dan ortiq bo‘lib, ular 3555 leksemani tashkil etadi.

Shoir o‘z nazmiy to‘plamida so‘z serqirraligining bir qancha xususiyatlaridan foydalangan, chunki so‘zga faqatgina serqirra hodisa sifatida yondashish orqaligina uni to‘liq tahlil qilish ikoniyatini namoyon etadi. So‘zning har bir qirrasini, iloji boricha, nisbiy mustaqil deb tan olish, ulardagi o‘xshashlik va xususiyliklarni farqlanishlarni aniqlab, ularni guruhlariga ajratib talqin etish ijodkor intellektini yorqin ifodasini belgilaydi. Leksema qirralarining biri hisoblanadigan uning funksional-semantik xususiyatlarini onomastik birliklar orqali tadqiq qilish Muhammadrasul Mirzoning so‘z qo‘llash mahoratini muayyanlashtirish imkoniyatini yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Leksika muayyan tildagi so‘zlarning umumiyliigi, jami bo‘lish bilan birga eng o‘zgaruvchan sath hisoblanadi. Chunki til jamiyat bilan hamohang rivojlanar ekan, uning yangidan yangi belgilari leksikada o‘z aksini topib boradi.

Leksikologiyaga umumiy holatda munosabatda bo‘lish shu sohaga oid bo‘lgan darslik, qo‘llanma, monografiya hamda ilmiy risolalarga xos bo‘lib, uning belgilari umumreja asosida yoritilgan. Chunonchi, o‘zbek tarixiy leksikologiyasi

tahlilining ilk namunasi S. Mutallibovning “Morfoloigiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk (XI asr yozma yodgorliklari asosida)” monografiyasidir. Muallif unda so‘z tilning lug‘at boyligini tashkil etuvchi ko‘p qirrali fenomen ekanligiga urg‘u bergan holda zamonaviy tilning ichki strukturasi mavjud bo‘lgan leksik muammoli vaziyatlarning yechimini tarixiylik nuqtai nazaridan yondashib hal qilish mumkin, degan g‘oyani ilgari suradi.

H.Ne‘matov hamda N.Ahmedovlarning “O‘zbek tilining tarixiy leksikologiyasi” risolasi zohiran mo‘jaz ilmiy nashrligiga qaramay, shu kungacha o‘zbek tarixiy leksikologiyaga bag‘ishlangan nodir asarlardan biri hisoblanadi. Asarda: “Eski turkiy va o‘zbek tili leksikasining deyarli 50 foizi hozirgi o‘zbek kitobxonlari, o‘quvchilari uchun tushunarli emas. Shuning uchun ming yillik mumtoz adabiyotimiz durdonalarini, hozirgi o‘zbek tilida arxaik elementlarning ishlatilishi tarixiy leksikologiyasiz eski o‘zbek va eski turkiy til lug‘at tarkibini, uning taraqqiyot qonunlarini chuqur bilmasdan turib tushunish mumkin emas”ligi ta’kidlanadi.

Toponomiya ko‘p qirrali fan bo‘lganligi uchun unga har tomonlama yondashilganda, tadqiq etilayotgan onomastik birlikning mohiyati muayyanlashadi. “Filologlar toponimika – leksikologiyaning bir qismi, ya’ni lingvistik fan deb bilsalar, geograflar bu – geografyaning bir qismi deyдилar, rus tarixchilari A.I. Sobolevskiy va S. B. Veselovskiy toponimikaning tarix faniga tegishiliginini targ‘ib qilganlar”.

Shu sababdan toponimlarda tilning bir qadar qadimgi ma'nolari saqlanadi, she'riy matnlarda esa bu birliklarning botiniy ma'nolaridan ijodkorlar badiiylik, ko'chim semalaridan foydalanadilar.

1965-yilda E. Begmatov "O'zbek tilining antroponimikasi" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Undan keyin T.Nafasov, S. Qorayev, Z. Do'simovlarning ishlari dunyoga keldi. Onomastikaning turli sohalari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan bu olimlar atamalarning arxaik ma'nolarini tadqiq qilishdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Umuman olganda, onomastik birliklar denotativ mohiyatini ikki xil munosabat bilan voqelantiradi: a) eksplitsik usul bilan, ya'ni ataluvchi obyektning nomi uning tashqi belgisidan anglashilib turadi; b) implitsit usul bilan, ya'ni atalish hozirgi o'zbek tili meyorlariga to'g'ri kelsa ham, ma'no butunlay boshqa mohiyat kasb etadi, ularning emotsional-ekspressiv semalaridan badiiy ijodda keng foydalaniladi.

Badiiy asar, ayniqsa, she'riy asar tilining badiiylik, obrazlilik va ta'sirchanlik ko'lami janr xususiyatlariga bog'liq holda alohida qiymatga ega bo'ladi. Bunday vazifa yukini onomastik birliklarning aksariyati o'z zimmasiga olishi mumkin.

Xususan, antroponimlar til lug'at tizimining eng chekka qurshovidan o'rin olsalarda, nominativ birliklarga badiiy asarda obraz yaratuvchi, uning ta'sirchanligini kuchaytiruvchi shakliy, mazmuniy va uslubiy zaruriy komponent sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Toponimika geografik nomlarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi onomastikaning bir qismi, shuningdek, toponimika leksikologiyaning geografik nomlarni o'rganuvchi bo'limi; biror hududning geografik nomlari jamlanmasi, deb ham ta'riflanadi" [1]. She'riy asar tilida toponimlar atash semasidan tashqari lingvopoetik qiymat kasb etadi; adib ko'zlagan maqsadni joy nomlarining ideal qiymati bilan voqelantiradi.

Harbiy atamalar, tarixiy asarlarda urush, jangu jadal uchun zarur bo'lgan sema tashuvchi atamalarni tashkil etadi, nazmda esa bunday nominativlik o'z mohiyatini badiiylikka, ko'chma ma'no ifodasiga bo'shatib beradi. "Devon" ham lirik asarlar yig'indisi bo'lgani bois xuddi shunday vazifani uddalash uchun bo'lgan.

Odatda, yovvoyi va uy hayvonlari, qushlar, baliqlar va boshqa jonzotlarning nomlari zoonimlardir. "Devoni Mirzo"da qo'llangan zoonimlarning qo'llanishi ayni tushunchani toraytirgan, ular "zoosemizmlar" majoziy ma'nosini ifodalash uchun ishlatilgan, insonni xarakterlash maqsadida keltirilgan. Bu birliklar, asosan, ko'chma ma'no ifodasi uchun nazm tilida ishtirok etgan, shoir ifoda uslubining yangi qirralarini namoyon qilgan, ya'ni emotsional-ekspressiv buyuqdorlikning o'z'gacha ifodasi bo'lgan.

Teonimlar antroponimlar sifatida qaralar ekan, shoir qo'llagan bu kabi boshqa birliklarga ham shunga nisbatan qarash o'rinlidir. Ular juda ham ko'p emas. Jumladan, Alloh, tangri, xudo, rab singari atamalar shu fikrning isboti bo'la oladi

Teonimlarning barchasi o'z denotativ ma'nosidan chekinib, tavsif, ta'rif, o'xshatish, qiyoslash va hokazo badiiylik semalarini qabul qilgan holda, shoir intellektini voqelantirish uchun lingvistik vosita bo'lib xizmat qilgan.

Poetik nutq namunalaridan biri bo'lmish "Devoni Mirzo" bayozi leksikasini tadqiq qilish unda tematik jihatdan rang-barang so'zlar qo'llanganligini ko'rsatadi. Adib foydalangan leksik birliklar tarixiylik va zamonaviylik ruhi mushtarakligida iste'mol bo'lish bilan birga, "o'ziga xos xususiyatlari – tantanaliligi, o'chovdorligi, ohangdorligi, romantizmga moyilligi, an'anaviylikka asoslanishi ayrim leksik vositalarni shu nutq uchun differentsiyalanishiga olib kelgan [2].

Aslini olganda, dunyoni bilish va anglashda o'xshatishlar, umuman, qiyos, ta'kidlanganidek, favqulodda muhim o'rin tutsa-da, dunyoni har qanday bilish aksiologiyadan, ya'ni bilingan narsani biron-bir tarzda baholashdan xoli bo'lishi mumkin emas [3]. "Devon" muallifi ham ifoda uslubining musiqiy atamalar yordamida voqelantirib, badiiylikning yuksak cho'qqisini zabt eta olgan.

Badiiy asar tilining badiiylik, obrazlilik va ta'sirchanlik ko'lami janr xususiyatlariga ko'ra, bir xil emas. Bu vositalar nisbatan poeziya tilida bo'rtibroq turadi [2].

Asarda qo'llangan leksik birliklarning mohiyatini muayyanlashtirish uchun ularni mavzuviy guruhlariga ajratib tasniflash bir qadar maqbullik kasb etadi. Shu boisdan ham Mirzo o'z zamonasi she'riyati tilida ishlatilgan so'zlarni bir necha guruhlariga bo'lib talqin etamiz.

Toponimlar. "Devoni Mirzo"da quyidagi 17 ta toponim qo'llangan: Chin, Misr, Rum, Hindu, Xitoy, Xorazm, Badaxshon, Yaman, Ummon, Xo'tan, Adan, Yaman, Rum, Hind, Kayqubod.

Ma'lumki, "Toponimika geografik nomlarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi; lingvistikaning til tarixi, dialektologiya, etimologiya, leksikologiya kabi sohalari bilan kesishadigan; tarix, geografiya, etnografiya fanlari bilan uzviy aloqadorlikda bo'lgan alohida bir sohadir. Shuningdek, toponimika leksikologiyaning geografik nomlarni o'rganuvchi bo'limi; biror hududning geografik nomlari jamlanmasi, deb ham ta'riflanadi" [1]. Devoni Mirzo"da esa qo'llangan toponimlarda bunday lingvistik belgilar mohiyatini o'zgartirib o'xshatish – tashbeh vazifasini o'zida mujassam etganligini ko'rish mumkin. Chunki "Til – bu nafaqat insonlarning asosiy aloqa vositasi, fikrlarni shakllantirish, his-tuyg'u, istak va shu kabilarni ifodalash vositasi, balki badiiy adabiyot obrazlari burkanadigan real tashqi shakl hamdir" [4].

Bayozda bo'y ko'rsatgan toponimlarning hech birida toponim sememasi o'z apellyativ aksini topmagan, balki ular, manba badiiy-nazmiy shaklda bo'lganligi tufayli, ko'chim, o'xshatish semalarini o'zida mujassam etgan, ya'ni bu o'rinda lisoniylashgan va hosilaviylashgan ma'no ustunlik qilgan. Ya'ni:

Husn avjini mohidur ul davrida dilbarlar nujum,
Bordur oning ollida qul ahli Xitoyu Chinu Rum.
(46/2).

Baytlarida qo'llangan Xitoy, Chin, Rum, Hindu (Hindiston) oykonimlarini ijodkor bu mamlakatlardagi barcha go'zallar o'zi ta'rifini keltirayotgan (yorning) "oning ollida qul", xoli "Rum go'zalining yuziga Hind habashing rangi" berilganligiga o'xshatish semalarining ifodasi uchun foydalanilganligini ko'rsatadi, ya'ni bu o'rinlarda pragmatik semaning namoyon bo'lishi o'z tasdig'ini topganligi namoyon bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Ko'plab ilmiy tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, o'xshatishlar metaforalar orqali ham yuzaga chiqadi. «O'zbek tilida nutq jarayonida metafora sodir bo'lar ekan, bu hodisa hosila sememadagi pragmatik sema hosil bo'lishi bilan xarakterlanadi. Masalan, sher, burgut, lochin, ohu, qashqir leksemalarining shaxs bildiruvchi semema, la'l, charos, bodom, gul leksemalarining kishi a'zosini bildiruvchi semema hosil qilishi metafora bo'lib, bunda hosila sememalar pragmatik ma'noga ega bo'ladi» [5]. "Devon"da esa bu imkoniyat toponim vositalar doirasida shakllantirilgan, o'xshatish sifatlovchi – sifatlanmish qolipida "la'li Badaxshon", "aqiqi Yaman", "durri Adan", "guhari Ummon" maqomida voqelantirilgan. Aniqrog'i, ta'rifdagi shaxsning sifatiy belgilarini "chiroyli", "go'zal", "xushro'y" tarzidagi oddiy tavsifdan ko'ra metaforalar orqali ta'riflash belgining darajasini bir qadar ustun ekanligini shoir logik ko'chimlarda bayon etgan. Bu borada Muhammadrasur Mirzo tilning shunchaki alohida belgilar tizimi emas, balki kognitiv lingvistikada obrazlilik tushunchasi bilan ifodalanadigan inson

ongining jarayonlar, ko'nikma va malakalarni konseptlashtirish qobiliyatiga imkon yaratuvchi umumiy kognitiv jarayonlar jamlanmasi ham ekanligini zakiyona mahorat bilan o'z o'rniga qo'ya olgan, deyish mumkin. Misollar:

Labi jon berurg'a la'li Badaxshon banda,
Tishi durdonasig'a gavhari g'alton banda (51/1).

Adabiy an'anaga sodiq qolgan holda Mirzo o'z bayozida (iste'mol adadi bilan) asir, ag'yor, dushman, raqib, tig', lashkar, qalqon, o'q, yov, jallod, hujum, choh, sipoh, kamon, aduv, qatl, xanjar, suvori, zindon, qotil, qasd, arz, qurbon, muxolif, singari harbiy leksikaga oid so'zlarni qo'llagan.

Demak, bu mavzudagi so'zlar badiiylik nuqtai nazaridan bayoz baytlaridan o'rin olgan. Aniqrog'i, nazm tildan erkin foydalangan holda kishining ichki dunyosini, ruhiy holatini, ko'zlangan maqsadini keng tasavvur eta oladigan majoziy tasvir yuzaga chiqqan. Buning uchun adib ijodning birinchi unsuri, uning asosiy quroli bo'lmish tildan to'g'ri va mohirona foydalana olgan, ana shu til, uning boyligidan o'rinli foydalana bilishni uddalay olgan shoirgina kishi qalbida bo'lgan emotsional boylikni, shu hislar tug'yoni uyg'ota oladi. Shu ma'noda adib "Devon"dagi zohiran harbiy atamaga tegishli so'zlardan emotsional-ekspressivlikni kuchaytirish maqsadida foydalanilganligini anglash mushkul emas. Chunonchi:

Muhiblar bori rahzan o'ldi manga,
Bori do'stlar dushman o'ldi manga (60/2).

baytidagi "dushman"ning majoziy – lirik raqib ekanligi ayon bo'lmoqda.

Harbiy atamalarga tegishli so'zlarning qo'llanilishining ikkinchi sababi emotsional-ekspressivlikni oshirishda ulardan sinonim so'zlar sifatida foydalanilganligidadir. Bu leksemalar takrordan qochish maqsadida keltirilgan ekan, tarixiy etimologik qatlam munosabati ham shu maqsad natijasi barobarida o'zligini namoyon etgan. Masalan: ag'yor ~ dushman ~ raqib ~ aduv ~ yov sinonimik qatorini kelib chiqish manbaiga ko'ra bir necha tiplarga ajratish mumkin:

- a) arabcha so'zlar: aduv – muxolif;
- b) fors-tojikcha so'zlar: ag'yor – dushman – raqib;
- v) turkiy so'zlar: yov

sinonimiya zanjiridagi leksik birliklar nazm tilining rang-baranglashuvi, uning natijasida badiiylik yukining yorqinlashuvi uchun asos bo'lib xizmat etgan.

Bunday sinonimik qatorlarni:

lashkar ~ sipoh ~ suvori;

tig' – o'q – kamon va boshqa tizimlarida ham ko'rish mumkin.

Demak, Mirzoga ona tilimiz boyligidan keng foydalanish barobarida arabcha va fors-tojikcha so'zlar aslida

turli ma'no nozikliklarini ifodalash, ko'tarinkilik ruhini berish uchun zarur bo'lganligini ko'rsatdi.

"Ko'chimlarning asosida ikki narsa yoki tushunchani qiyoslash yotadi, ya'ni ikki narsa yoki tushuncha o'rtasidagi muayyan munosabat (o'xshashlik, umumiylik, aloqadorlik kabi) asosida tasviriylik, ifodalilik, aniqlikni kuchaytirish maqsadi bilan ulardan birining nomi ikkinchisiga ko'chiriladi. Shuning uchun ham ko'chimlar o'ziga xos tasviriy vositalar sifatida nutqning ifodaliligini she'ning emotsional-ekspressiv buyoqdorligini ta'minlashda alohida o'rin tutadi" [6]

Siz kibi bexor gulni istabon shomu sahar,
Bordurur Mirzoyi mahzun, andalibi zoringiz (16/2).

Ijodkorning o'z tuyg'ularini hayvonlar, qushlar va boshqa jonzodlar misolida voqelantirishi tavsif obyekti belgilarini sayqallash asosida, lisoniy-badiiy qonuniyatlar yaratish imkoniyatiga ega bo'ladi. "Tilda har bir unurning o'z vazifasi, ma'no doirasi, boshqa unsurlar, birliklar bilan bog'lanish qonuniyatlari mavjud. Ana shu qonuniyatlardan mukammal boxabar bo'lgan, badiiy didi, so'z sezgisi va mahorati yuksak ijodkor betakror tasvir, kutilmagan, ohorli badiiy lavhalar, so'z chaqinlarini paydo qila oladiki, kitobxon adibning nafaqat g'oyasi, balki go'zal tilining asiriga aylanadi. Bunda yozuvchi umumxalq tilidagi badiiy tasvirga favqulodda muvofiq birliklarni tanlash, saralash va sayqallash asosida, lisoniy-badiiy qonuniyatlardan kelib chiqqan holda ularga yuklangan xilma-xil badiiy-estetik ma'nolar hal qiluvchi rol o'ynaydi" [7]. Muhammadrasul Mirzo bu imkoniyat orqali go'zal ko'chimlar – o'xshatish va sifatlashlarni ijod qilgani shubhasiz.

Xulosa va takliflar. "Devoni Mirzo" asari leksik birliklarining funksional-semantik xususiyatlarini tadqiq qilish quyidagi xulosalarga kelish imkoniyatini yaratadi:

1. Muhammadrasul Mirzo "Devon"idagi nazm talabi bilan iste'mol etilgan leksemalar, avvalo ma'no teranligi uchun, keyin vazn va qofiya realligini amalga oshirish vazifasini bajargan.

2. Adib badiiylik ehtiyoji yuzasidan toponim, antroponimlardan o'rinli foydalanganki, bu asarda tasvirning jonli va ishonarli chiqishiga sabab bo'lgan.

3. Ijodkor asarlarida qo'llanilgan zoonimlar, «makon», «zamon» singari semali lug'aviy birliklarning tadqiq etilishi ham o'zbek tili leksikasi uchun qimmatli ma'lumotlarni beradi.

2. Shuningdek, teonimlarning barchasi o'z denotativ ma'nosidan chekinib, tavsif, ta'rif, o'xshatish, qiyoslash va hokazo badiiylik semalarini qabul qilgan holda, shoir intellektini voqelantirish uchun lingvistik vosita bo'lib xizmat qilgan.

5. "Devon"da qo'llangan onomastik birliklar okkazonal qo'llanishlar orqali mantiq silsilasi, ijodiy-badiiy mahorat lisoniy birliklarning metaforik ma'nosining naqadar teran darajali bo'lishiga olib kelgan.

ADABIYOTLAR

1. Адизова Б.Н. Бухоро тумани микротопонимларининг лексик-семантик тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалс. доктори (PhD) дисс. автореф. – Бухоро, 2021. – 132 б.
2. Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990. – 110 б.
3. Серебренникова Е. Аспекты аксиологического лингвистического анализа / Лингвистика и аксиология. Этносемиотрия ценностных смыслов. – М., Тезаурус, 2011. – Б. 17.
4. Шмелев Д.Н. Слово и образ. – М.: Наука, 1964. – С. 3.
5. Тоҳиров З. Метафора лексема семемасининг прагматик семаси//Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. №1. –Б. 74.
6. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси иашриёти, 2007. – Б. 169.
7. Улуқов Н., Солихўжаева Х. Х.Саъдулла шеърятининг лингвопоэтикаси. – Наманган, 2017. – 80 б.